

Henischove preklady farmaceutických diel

Henisch's translation of pharmaceutical works

František Šimon

Došlo 24. septembra 2019 / Prijaté 16. októbra 2019

Súhrn

Bardejovský rodák Juraj Henisch (1549–1618) preložil z latinčiny do nemčiny štyri farmaceutické spisy, tri diela populárneho francúzskeho autora A. Mizaulda a jedno dielo neskoroantického autora Sexta Placita. Latinské predlohy vyšli pred Henischovým prekladom viackrát a vieme identifikovať vydanie, ktoré Henisch použil. Aj nemecké preklady vyšli za Henischovho života viackrát v nezmenenej podobe. Všetky boli publikované krátko za sebou v rokoch 1574–1575. Okrem prekladov vydal Henisch v tom čase aj ďalšie diela a pritom mal v roku 1574 dvadsaťpäť rokov a ešte len študoval medicínu v Bazileji. Všetky štyri diela majú podobnú tému, nezvyčajne a ľahko dostupné liečebné prostriedky z rastlín, kovov a zvierat a boli určené pre širšie publikum. Patria do žánru „Kräuterbücher“, herbáre, ale nepredstavujú typickú formu tohto žánru, nemali ani ilustrácie. V prekladoch sa Henisch nedrží prísne originálu, vynechával niektoré menšie časti, prekladal voľne a prispôboval to nemeckému čitateľovi.

KLúčové slová: Juraj Henisch • Antonio Mizauld • Sextus Placitus • farmácia v 16. storočí • herbáre

Summary

Bardejov-born Georg Henisch (1549–1618) translated four pharmaceutical texts from Latin into German, three works by the French author A. Mizauld and one by Sextus Placitus, an author of the late Classical Period. The Latin texts had been published several times before Henisch translated them, but his translation enables us to identify the original which he used. Henisch's German versions were also issued several times in the identical form during his lifetime. All of them were published in quick succession in the years 1574–1575. Apart from these translations, Henisch also produced other works in that period, despite being just 25 years old in 1574 and still a student of medicine in Basle. All four works have a similar theme: unusual curative substances which could

be easily procured from plants, metals and animals. They were intended for the general public, belonging in the genre of *Kräuterbücher*, herbal books, but they do not represent the typical form of this genre, for example not containing any illustrations. In his translations Henisch does not adhere strictly to the original texts, leaving out some smaller parts, translating freely and adapting his version to suit his German readers.

Key words: Georg Henisch • Antonio Mizauld • Sextus Placitus • pharmacy in the 16th century • herbal books

Úvod

Bardejovský rodák Juraj Henisch (1549–1618) skončil štúdium medicíny v Bazileji v roku 1576 a celý život pôsobil ako praktický lekár, učiteľ na gymnáziu Sv. Anny, astronóm a knihovník v nemeckom Augsburgu^{1, 2, 3}). Tento vzdelaný a všestranný predstaviteľ neskorého humanizmu bol veľmi plodný autor, publikoval diela z rôznych odborov, lekárstva, matematiky, rétoriky, dialektiky, astronómie, lingvistiky, vydal niektorých antických autorov a niekoľko prekladov. Poznáme aj jeho duchovnú a príležitostnú poéziu z mladosti. Medzi lekárske diela patrí pojednanie o výžive z jeho študentských čias v Lipsku⁴ a doktorská práca o frenitíde, s ktorou skončil štúdium lekárstva⁵). Obe práce sú založené na tradičných poznatkoch antickej medicíny⁶). Okrem toho je aj autorom farmaceutickej príručky *Enchiridion medicinae*⁷), ktorá však nie je jeho originálne dielo⁸).

Henisch preložil z latinčiny do nemčiny aj štyri farmaceutické spisy, tri diela francúzskeho autora A. Mizaulda (1510–1578)^{9–11}) a jedno dielo neskoroantického autora Sexta Placita¹²). Tieto preklady tvoria dve dvojice, ktoré boli vždy spolu vydávané, Neünhundert s Artzney-Buch Sexta Placita a Artztgarten spolu s Artztbüchlin. Všetky štyri diela vyšli v Bazileji prvýkrát u vydavateľa Petra Pernu v rokoch 1574–1575. Názvy diel v preklade nie sú celkom identické s originálom, každý preklad má iný, aj keď v podstate podobný predslov, a každý venoval Henisch inému dobrodincovi.

Tieto preklady patria v podstate do žánru „Kräuterbücher“, herbáre, ktoré sa definujú ako „často bohato ilustrovaná príručka, ktoré opisujú rastlinné, zvieracie a minerálne liečivé prostriedky a vysvetľujú ich farmaceutické použitie“¹³). Nepredstavujú však typickú formu tohto žánru, ani jedno z nich nie je ilustrované

doc. PhDr. František Šimon, CSc. (✉)

Katedra klasickej filológie FF UPJŠ

Moyzesova 9, 040 01 Košice, SR

e-mail: frantisek.simon@upjs.sk

(ani v origináli). Všetky štyri majú podobnú tému, nezvyčajné a ľahko dostupné liečebné prostriedky z rastlín, kovov a zvierat. V 16. storočí sa objavili viaceré diela o lekárskejších tajomstvách¹⁴⁾ a k nim patria aj diela A. Mizaulda, ktorý bol aj astronóm a napísal niektoré diela k astrologickej medicíne. Henisch si nevybral práve jeho náhodou, jednak bol to populárny autor s množstvom publikovaných diel, bol pochlebovačmi nazývaný aj francúzsky Eskulap, až napokon sám uveril, že je v ňom niečo božské¹⁵⁾, a jednak aj Henisch bol astronóm, bol autorom aj astronomického diela *Tabulae institutionum astronomicarum* spolu s prekladom Pseudo-Proclavho astronomického diela *Sphaera*¹⁶⁾, pre mesto Augsburg vydával pravidelne aj kalendáre. Okrem toho Henisch mal veľmi dobrý vzťah k Francúzsku, sám tvrdil, že študoval v Paríži, hoci to nie je isté¹⁷⁾.

Keď zoberieme do úvahy dátum napísania predslvu k prekladom, tak chronologické poradie vydania týchto štyroch diel je nasledovné:

25. augusta 1574	Neünhundert
26. augusta 1574	Artzney-Buch
25. septembra 1574	Artztbüchlin
17. novembra 1574	Artztgarten, ale venovanie vo

vydaní z roku 1577 má skoršie datovanie, 29. septembra 1574, resp. na Michaela. Okrem toho dielo má rok vydania 1575.

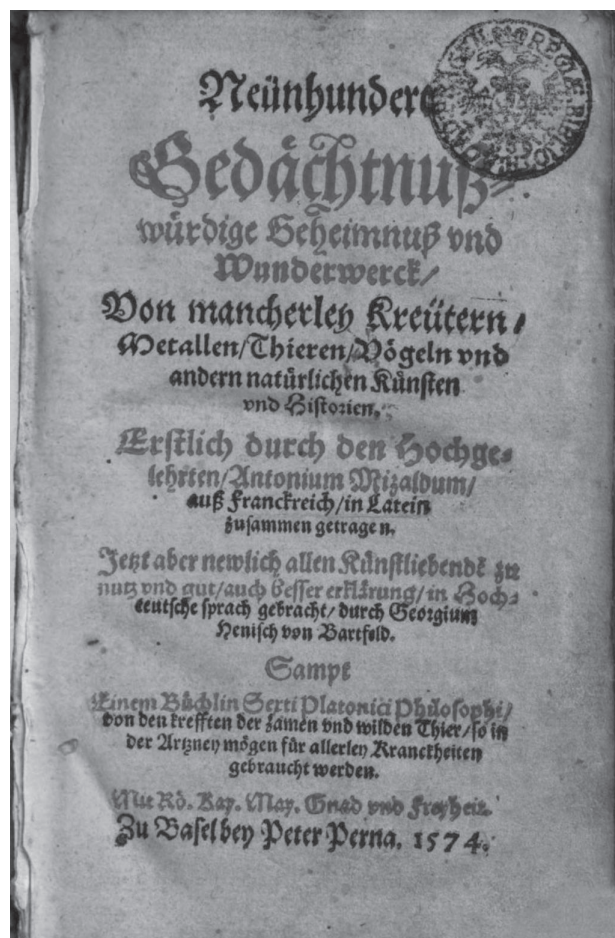
Neünhundert

Prvé dielo (obr. 1), Neünhundert Gedächtnußwürdige Geheimnuß vnnd Wunderwerck/Von mancherley Kreütern/Metallen/Thieren/Vögeln und andern natürlichen Künsten und Historien, t. j. Deväťsto pozoruhodných tajomstiev a divov. O rôznych bylinách, kovochoch, zvieratách, vtákochoch a iných prírodných znalostiach a prípadochoch, je prekladom latinského diela, ktorého titul znie: *Memorablem, utilium ac iucundorum centuriae novem in Aphorismos Arcanorum omnis generis locupletes, perpulchre digestae*¹⁸⁾, t. j. Deväťsto pozoruhodných, užitočných a zábavných aforizmov každého druhu a pekne podaných. Latinský originál vyšiel (podľa môjho zistenia v internete) deväťkrát (1572, 1573, 1574, 1584, 1592, 1599, 1613, 1681), teda bolo to veľmi populárne dielo v svojom čase. Nemecký preklad vyšiel potom v nezmenenej podobe ešte trikrát (1575, 1582, 1615). Vydania originálu z roku 1566, 1572 alebo 1573 mohol mať Henisch k dispozícii a je zaujímavé, že prvé vydanie sa nachádza aj v Bavorskej štátnej knižnici a má exlibris Johanna Georga von Werdensteina, kanonika augsburského dómu, známeho zberateľa kníh v tej dobe¹⁹⁾. Kniha teda pochádza z mesta, v ktorom Henisch strávil celý svoj život.

Číslovka 900 má naznačovať, že látka aforizmov pochádza z obdobia deväť storočí pred renesanciou. V predslve sa autor odvoláva na Strabóna, podľa ktorého v Egypte bol taký zvyk, že chorých vyložili na ulicu a okoloidúci im radili, aké lieky použili pri podobnej chorobe, alebo im povedali, čo o chorobe vedeli²⁰⁾. Dnes, t. j. v dobe Henischovej, chorí už nemusia tak ro-

biť, lebo existujú knihy. Autor chváli autorov, ktorí sú ochotní podeliť sa so svojimi znalosťami, a k nim patrí aj A. Mizauld, ktorý zozbieral od starých autorov, to „čo bolo na čítanie pozoruhodné, podivuhodné a súčasne ľahko pochopiteľné a uskutočniteľné“.

Čo sa týka samotného obsahu diela, je veľmi pestrý, ide o deväťkrát sto krátkych správ, receptov, rád, historiek, ktoré autor nazýva aforizmy a ktoré nasledujú za sebou bez akéhokoľvek systému. Keď ide o liečebný prostriedok, tak autor vychádza buď z nejakého problému a menuje prostriedok na jeho odstránenie, alebo témou je nejaký prostriedok a k tomu sa menujú prípady použitia. Mizauld sa často odvoláva na autority z dejín medicíny, z ktorých prevzal uvádzaný poznatok, veľa prostriedkov je z Pliniovoho encyklopedického diela *Naturalis historia*. Spomeňme najprv príklady liečebných prostriedkov, napr. proti podagre sa uvádza liek, ktorý sa nachádza u Galéna²¹⁾, a to je náplast s vývarom zo starého plesnivého syra a bravčového stehna, ktorá pôsobí proti uzlom, tofom, pri dne, podagre. Na rozdrvenie obličkových kameňov sa odporúča prášok z plochého kameňka, ktorý sa vraj nachádza v hlave raka. Iný liek proti obličkovým kameňom je zmes prášku z kože šťuky a vody z múrovníka lekárskeho, ktorá sa pije s vínom. V tomto prípade Mizauld nemá odkaz na autora, ale podobná rada sa nachádza u známeho švajčiarskeho polyhistora Conrada Gessnera²²⁾. Kamenky z hlavy veľkých slimákov, ktoré

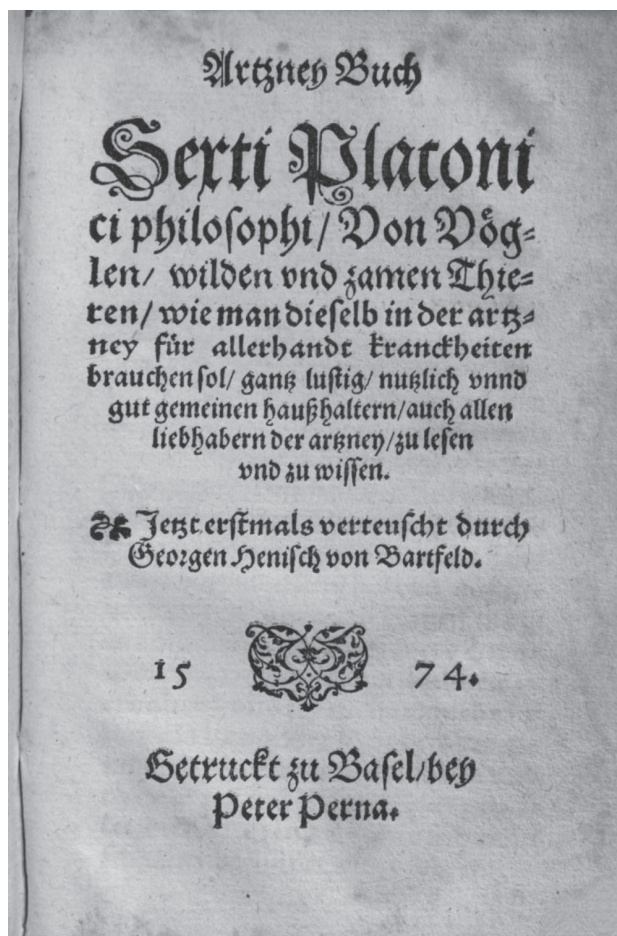

Obr. 1. Neünhundert

sa pijú s vínom, pomáhajú ľuďom s bolesťami pri močení (strangúriou) a tiež rodiacim ženám na uvoľnenie a rozšírenie rodidiel. V práci sa nachádza veľa kuriozít, napr. ako sa zisťuje plodnosť ženy, často ide o magické prvky, napr. amulety, ďalej sú tam aj hygienické rady, napr. prostriedky proti muchám, blchám a tiež kozmetické rady, napr. ako si skrásliť tvár. Napokon sa tam nachádzajú aj celkom nemedicínske rady, napr. ako uchovať čerstvé kvety, prostriedky proti hrdzi. Vrcholom je návod, ako sa stať neviditeľným. Podľa neho treba urobiť cop z vlasov obesenca z verejného popravniska, namočiť ho do krvi dudka a pokryť s ním hlavu. Poslednú vetu tejto časti latinského originálu, ktorá hovorí, že keby to bola pravda, tak sa to zlatom nedá vyvážiť, Henisch ani nepreložil. V preklade sa Henisch prejavil (podobne ako aj v iných dielach) ako „systematizátor“, zakiaľ čo latinský originál má len „index“, čo je vlastne obsah diela, Henischov preklad má abecedný „register“, čo umožňuje vyhľadávanie. Oproti originálu majú jednotlivé záznamy aj nadpisy. Súhrne možno povedať, že Neünhundert nie je čisto farmaceutické dielo, resp. nebolo určené farmaceutom.

Artzney-Buch

Druhé dielo (obr. 2), Artzney-Buch Sexti Platonici Philosophi von Vöglen, wilden und zamen Thieren: wie man dieselb in der Artzney für allerhandt Kranckheiten

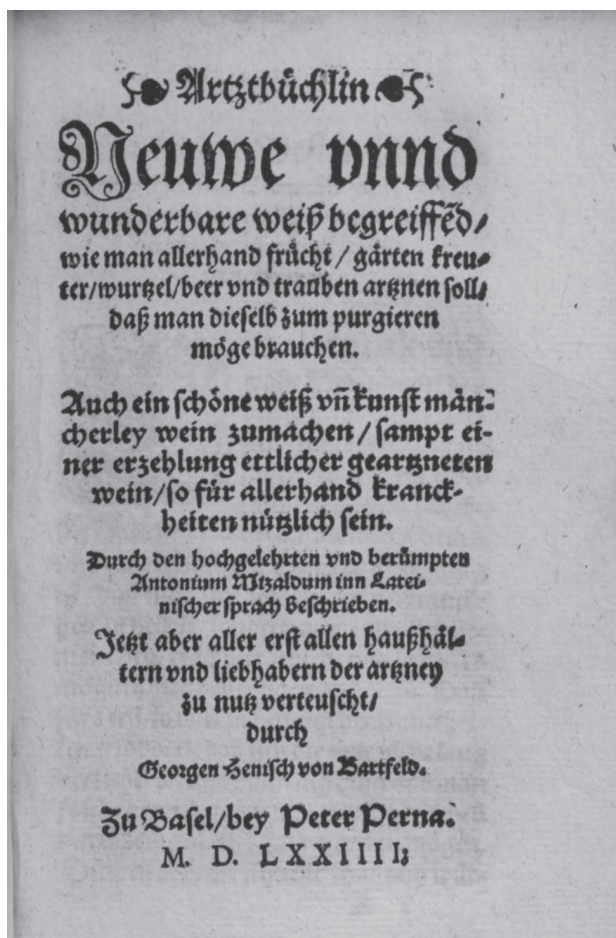

Obr. 2. Artzney-Buch

brauchen soll, t. j. Lekárska kniha Sexta Platonica, filozofa o vtákoch, divých a domácich zvieratách, ako ich využívať v lekárstve na všemožné choroby, je prekladom diela, ktoré vyšlo prvýkrát v roku 1538 pod názvom *Sexti Placiti Papyriensis de Medicamentis ex animalibus Libellus*²³⁾, t. j. Kniha Sexta Placita z Papyry o liekoch zo zvierat. Sextus Placitus z Papyry (4.–5. st. po Kr.), bol ináč neznámy rímsky lekár a niekedy sa omylom zamieňal s filozofom, ktorý sa volal Sextus Platonius, a bol príbuzným Plutarcha²⁴⁾. Text vyšiel pred Henischovým prekladom ešte dvakrát, nie však v rovnakej podobe, v Zürichu o rok neskôr, t. j. v roku 1539, a text z tohto vydania použil aj Henricus Stephanus vo vydaní diel lekárov po Hippokratovi a Galénovi²⁵⁾. Jedno z tých dvoch ďalších vydaní mohol mať Henisch k dispozícii, dokazuje to jednak samotný preklad a okrem toho v oboch sa uvádza ako autor Sextus Platonius Philosophus, t. j. tak, ako v Henischovom nemeckom preklade. Predslov k dielu je celý publikovaný najnovšie v publikácii *Humanistes du Bassin des Carpathes III*, ktorá obsahuje texty uhorských humanistov²⁶⁾. Henisch v tomto predslove hovorí, že ľudia nemusia hľadať prostriedky na zahnanie choroby ďaleko. Častokrát sa pred ich očami nachádza nejaká rastlina alebo nejaké stvorenie, domáce zviera, mláďa, ktoré vyrástlo na tom istom mieste, kde vypukla choroba, a toto môže slúžiť ako liečebný prostriedok. Ako prvé sa uvádzajú prostriedky z jeleňa. Prášok z popola z jeleních parohov posilňuje kývavé zuby, zmiešaný s vínom slúži proti bolestiam hlavy a brucha, proti *morbus regius*, t. j. epilepsii, proti nadmernej menštruácii. Mnohé zvieratá, resp. ich anatomické časti, sa môžu využívať ako liečebné prostriedky systematicky, napr. zajačí mozog vo víne pomáha pri slabom močovom mechúre, zajačie pľúca sú proti bolestiam očí, zajačia krv pomáha pri obličkových kameňoch, zajačie srdce je dobré proti štvordňovej horúčke, zajačia žľe pri očných ochoreniach. Viaceré návody sa nachádzajú už u Plinia St. v jeho encyklopedickom diele *Historia naturalis*.

Artztbüchlin

Tretie dielo (obr. 3), Artztbüchlin/Neuwe vnd wunderbare weiß begreiffe(n)d/wie man allerhand frücht/garten kreuter/wurtzel/beer vnd trauben artznen soll, daß man dieselb zum purgieren möge brauchen, t. j. Lekárska knižočka. Nové a podivuhodné spôsoby popisujúce, ako lekársky využiť rôzne plody, záhradné byliny, korene, bobule a hrozná, aby sa dali podávať na prečistenie, je prekladom latinského diela *Nova et mira artificia comparandorum fructuum, olerum, radicum, uvarum, & aliorum hortensium, quae corpus blande & absque noxa purgent*²⁷⁾, t. j. Nové a podivuhodné spôsoby, ako sa majú pripraviť plody, zelenina, korenky, bobule a iné záhradné plodiny, aby sa telo prečistilo príjemne a neškodne. Latinské vydanie vyšlo trikrát (1564, 1565, 1566, dielo neskôr vyšlo prepracované pod novým názvom²⁸⁾), nemecký preklad vyšiel ešte dva razy (1577, 1565). Na rozdiel od predošlého diela, latinský originál má obsah, v nemeckom preklade je vynechaný.

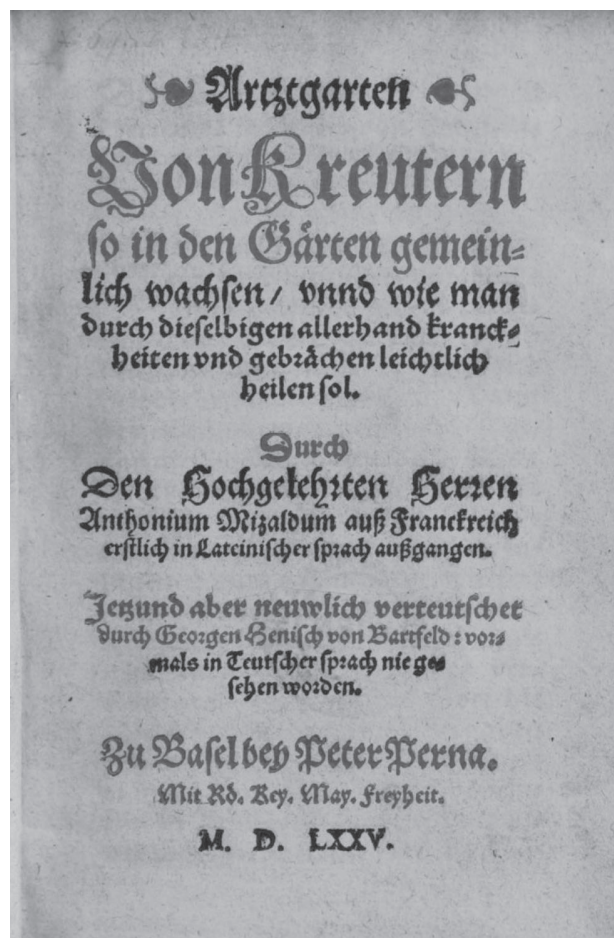

Obr. 3. Artztbüchlin

V úvode Mizauld hovorí, že úloha rozumného lekára je, aby lieky na prečisťovanie, ktoré je dôležité pre zdravých a chorých, neboli vzhľadom a chuťou odpudzujúce, t. j., majú dobre vyzerat', voňať a chutiť. Mizauld sa odvoláva na Arnolda z Villanovy (1240–1311), ktorý vyhlásil, že šťastní sú tí lekári, ktorým boh nadelil rozum, aby pochopili a skúmali tajomstvá prírody. Od toho istého autora preberá aj biblickú parafrázu: mnohí sú povolani k medicíne, ale máloktoľerí vyvolení²⁹. V prvej kapitole radí autor, že treba si nájsť dôveryhodného lekára a s ním u lekárniko alebo bylinkára nakúpiť jednoduché liečivá (*medicamenta simplicia*) – a tie majú byť čerstvé, šťavnaté a vyberané. V nasledujúcich kapitolách menuje rôzne plody zo záhrady, ich skladovanie a zaobchádzanie s nimi. Po posledných kapitolách, jedenástej a dvanástej, ktoré sú venované viniču, sa vyskytuje samostatná práca o druhoch liečivých vín. Latinské vydanie má na koniec zvláštnu kapitolu o čaji zo seny, ale Henisch ju nepreložil, miesto toho pridal svoj text o korenistých vínach.

Artztgarten

Štvrté dielo (obr. 4), Artztgarten. Von Kreutern so in den Gärten gemeinlich wachsen/vnnnd wie man durch dieselbigen allerhand krankheiten vnd gebrächen leichtlich heilen sol, t. j. Lekárska záhrada. O bylinách, ktoré bežne rastú v záhradách a ako sa nimi ľahko dajú liečiť

Obr. 4. Artztgarten

všemožné choroby a neduhy, je prekladom Mizauldovho diela *Alexikepus, seu auxiliaris hortus, extemporanea morborum remedia ex singulorum viridariis facile comparanda*³⁰, t. j. Lekárska alebo nápomocná záhrada, ako ľahko pripraviť zo záhrady prirodzené lieky proti chorobám. Latinský originál pred Henischovým prekladom vyšiel ešte dvakrát (1574, 1575, teda v roku vydania nemeckého prekladu), nemecký preklad vyšiel spolu tiež trikrát (okrem roku 1575 ešte aj 1577 a 1615). Môžeme predpokladať, že Henisch mal k dispozícii vydanie z roku 1565 a podobne ako v prípade Neünhundert, aj exemplár tohto vydania z Bavorskej štátnej knižnice má exlibris augsburského zberateľa kníh Werdensteina³¹.

Čo sa týka obsahu spisu, opisujú sa prírodné produkty, ktoré sa využívajú v lekárstve. Mizauld najprv uvedie produkt a jeho „nomenklatúru“, t. j. rôzne názvy, a potom vymenúva choroby, v ktorých sa dá tento vhodne využiť. Produkty sa delia na sedem „hriadok“, zeleninu, korene, voňavé rastliny, plody, kvety, nejedlé rastliny, plody stromov, orechy. K tomu pridal autor prípravky z liečivých olejov a recepty na destiláciu ovocia. Mizauld pripojil ku dielu ešte aj list Diokla z Karystu (2. st. pr. Kr.) kráľovi Antigonovi o životospráve³², ale tento Henisch nepreložil.

Preklad sa neodrží prísne originálu, Henisch aj vynechal niektoré menšie časti a niektoré pasáže preložil len voľne. V úvode Mizauld podáva krátky prehľad dejín

farmácie, vysvetľuje napr. termín *alexikepus*, lekárska záhrada, čo bol názov lekárskeho didaktického diela Nestora z Larandy (2.–3. st. po Kr.)³³, ale Henisch termín *alexikepus* vôbec neuvádza, má len Artztgarten. Podobne keď Mizauld kritizuje, že sa v jeho dobe lekárne rozmnožili, cituje Juvenalovu známu sentenciu *Quis enim non vicus abundat?*³⁴, t. j. „Ktorá ulica ich nemá nadbytok“ (aká to paralela so súčasnosťou!), Henisch však len konštatuje, že sa vyskytujú skoro v každej ulici. Mizauld použil na označenie liekov známy výrok Herofila (330–260 pr. Kr.) *deorum manus*³⁵, ruky bohov, toto však Henisch celkom vynechal. Mizauld na mnohých miestach cituje verše antických, stredovekých ako aj súčasných autorov, Henisch ich uvádza v latinskej podobe s nemeckým prekladom. Zriedkavo ich vynecháva a nie je jasné, z akých dôvodov. Sú medzi nimi aj niektoré verše týkajúce sa sexu, takže v tomto prípade možno z morálnych dôvodov. Niekedy Henisch prispôsobuje text nemeckému čitateľovi, napr. pri olive vynechal vetu o francúzskom názve a naopak pri vlašskom orechu pridal vetu o nemeckom pomenovaní. Mizauld má latinský abecedný register chorôb, ktoré sa v texte vyskytujú, Henisch pripravil nemecký variant.

Záver

Všetky štyri diela sú preklady z latinčiny do nemčiny, teda boli určené pre širšie publikum, sám Henisch to v svojich predslovoch k prekladom explicitne uvádza. V Neünhundert píše, že nie všetci vedia po latinsky a preto sa rozhodol týmto spôsobom im sprístupniť znalosti učencov. Artztbüchlin môže byť podľa Henischa užitočná pre záujemcov o lekárstvo a domácich hospodárov (v nemeckom origináli haushälter, domáci hospodár, otec rodiny, lat. *pater familias*, ktorý mal už v starom Ríme za úlohu starať sa o zdravotný stav celej rodiny). Napokon v Artztgarten uvádza, že kniha je určená „obyčajným ľuďom a idiotom“, teda laikom, ktorí nemajú možnosť zaplatiť si lekára alebo lieky. Aj autor originálu hovorí v predslove k tomu istému dielu, že kniha je určená obyčajným mešťanom a sedliakom, čo Henisch preložil ako „Bavorom a remeselníkom“.

Predslovy s venovaním sú datované do piatich mesiacov, takže je evidentné, že Henisch musel pracovať na prekladoch paralelne. Je to pozoruhodná aktivita, ktorá svedčí o schopnostiach a nezvyčajnej usilovnosti Henischa. V roku 1574 mal dvadsaťpäť rokov, v takom krátkom čase preložil štyri diela, rok predtým vydal spomínanú farmaceutickú príručku *Enchiridion medicinae*. V roku 1574 vydal ešte aj preklad filozofického diela byzantského filozofa Plethona o rozdieloch medzi platónskou a aristotelovskou filozofiou³⁶ a latinský preklad Hesioda³⁷ a v roku 1575 aj spomínané astronomické dielo *Tabulae institutionum astronomicarum*. Pritom všetkom v tom čase Henisch ešte len študoval medicínu v Bazileji, na ktorú sa zapísal 1. mája 1573³⁸.

Výber diel na preklad zrejme odráža vtedajšie záujmy mladého študenta medicíny, ktorý bol vedený sna-

hou pomôcť svojim budúcim pacientom. Neünhundert a Artzney-Buch nie sú síce veľmi v súlade s racionálnym myslením neskoršieho humanistu Juraja Henischa, ale Artztbüchlin a Artztgarten mohli byť praktickou pomocou pre laikov ako aj pre lekárov.

Stret záujmov: žiadny.

Literatúra

1. **Spring S.** Georg Henisch 1549–1818. Arzt, Mathematiker, Gräzist, Professor am Gymnasium bei St. Anna in Augsburg. In: Bellot J. Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben. Band 13. Weißenhorn: Konrad 1986; 90–117.
2. **Franck J.** Henisch, Georg. In: Allgemeine Deutsche Biographie 11 (1880), 750–751 [Online-Version]. URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116702052.html#adbcontent>
3. **Henisz J. E.** German Renaissance Man: Georg Henisch (1549–1616) and his times. Createspace, NC. 2015.
4. **Henisch G.** Oratio de modo nutritionis in corpore humano. Lipsiae: sine typographo 1572.
5. **Henisch G.** Themata medica de phrenitide. Basileae: Daniel et Leonardus Ostenii 1576.
6. **Šimon F.** Henischove dizertačné tézy o frenitide. In: Rebus Linguae Bratislava: Univerzita Komenského (v tlači).
7. **Henisch G.** Enchiridion medicinae: medicamentorum tam simplicium quam compositorum. Basileae: Perna 1573.
8. **Šimon F.** Enchiridion medicinae Juraja Henischa (1549–1618). Čes. slov. Farm. 2018, 67(2), 32–44.
9. **Mizauld A.** Neünhundert Gedächtnußwürdige Geheimnuß vnnd Wunderwerck/Von mancherley Kreütern/Metallen/Thieren/Vögelvnnd andern natürlichen Künsten vnd Historien. Basel: Perna 1574 (ďalej Neünhundert).
10. **Mizauld A.** Artztbüchlin/Neuwe vnd wunderbare weiß begreif-fe(n)d/wie man allerhand frucht/garten kreuter/wurtzel/beer vnd trauben artznen soll, daß man dieselb zum purgieren möge brauchen. Basel: Perna 1574 (ďalej Artztbüchlin).
11. **Mizauld A.** Artztgarten. Von Kreutern so in den Gärten gemeinlich wachsen/vnnd wie man durch dieselbigen allerhand kranckheiten vnd gebrächen leichtlich heilen sol. Perna 1575 (ďalej Artztgarten).
12. Artzney-Buch Sexti Platonici Philosophi von Vöglen, wilden und zamen Thieren: wie man dieselb in der Artzney für allerhandt Kranckheiten brauchen soll. Basel: Perna 1574 (ďalej Artzney-Buch).
13. Kräuterbücher. Dostupné na: <https://de.wikisource.org/wiki/Kr%C3%A4uterb%C3%BCher> [7. 9. 2019].
14. **Thorndike L.** A history of magic and experimental science VI. New York: Columbia University Press 1941; 215.
15. Dictionaire des sciences médicales: Biographie médicale. Tome VI. Antoine-Jacques-Louis Jourdan (ed.) Paris: C. L. F. Panckoucke 1824; 277.
16. **Henisch G.** Tabulae institutionum astronomicarum. Augustae Vindelicorum: Michael Manger 1575.
17. **Šimon F.** Henisch György Párizsban. Orvostörténeti Közlemények Communications de historia artis medicinae 2018; 242–245, 103–108.
18. **Mizauld A.** Memorabilium, utilium ac iucundorum centuriae novem. Lutetiae: apud Federicum Morelum 1566.

19. Dostupné na: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00015789&pimage=5&v=2p&nav=&l=en> [8. 9. 2019]
20. Strabon to spomína na dvoch miestach (Geographica III,3,7 a XVI 1,20), Herodotos (Historiae I,197) pripisuje tento zvyk Asýrčanom.
21. **Galenos**. De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus liber X, 9. Opera omnia C. G. Kühn (ed.) XII, 1826; 270–271.
22. **Gesner C.** Thesaurus Euonymi philiatri: De remediis secretis. Tiguri: apud A. Geßner 1552; 40.
23. Sexti Placiti P. De medicamentis ex animalibus libellus. Norimbergæ: Apud Joh. Petreium 1538.
24. **Touwaide A.** Placitus Papyriensis. In: Cancik H., Schneider H. (eds.) Brill's New Pauly, Antiquity, 11, Leiden-Boston: Brill 2007; 313–314.
25. Medicae artis principes, post Hippocratem et Galenum. Stephanus H. (ed.). Ženeva: Stephanus 1567; 684–697.
26. Humanistes du Bassin des Carpathes III. Humanistes du Royaume de Hongrie. Ekler P., Kiss F. G., Monok I. (eds.). Turnhout: Brepols 2017; 320–324.
27. **Mizauld A.** Nova et mira artificia comparandorum fructuum, olerum, radicum, uvarum, & aliorum hortensium. Lutetiae: apud Federicum Morelum 1564.
28. **Mizauld A.** Artificiosa Methodus comparandorum Hortensium Fructuum, olerum, radicum, vuarum, vinorum, carniuum et jusculorum, quae corpus clementer purgent. Lutetiae: Frederic Morel 1575.
29. Matúš 22,14, miesto u Arnolda z Villanovy som nenašiel.
30. **Mizauld A.** Alexikepus, seu auxiliaris hortus, extemporanea morborum remedia ex singulorum viridariis facile comparanda. Lutetiae: Frederic Morel 1565.
31. Dostupné na: https://books.google.sk/books?id=aO9UAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [8. 9. 2019].
32. **van der Eijk P. J.** Diokles of Caristus: A Collection of the Fragments with Translation and Commentary I–II. Leiden: Brill 2000–2001, fragment 183a.
33. **Latacz J.** Nestor (3). In: Cancik H., Schneider H. (eds.) Brill's New Pauly, Antiquity, 9, Leiden-Boston: Brill 2006; 683.
34. Satira 2, 8, Juvenalis však nehovorí o lekárňach, ale o nemravníkoch.
35. **von Staden H.** The Art of Medicine in Early Alexandria. Cambridge: Cambridge University Press 1989; Fragment 248b, 417.
36. **Plethonis G. G.** De Platonicae atque Aristotelicae philosophiae differentia libellus. Basileae: per Petrum Pernam 1574.
37. Poemata Hesiodi Ascraei, quae extant omnia: graecè, cum interpretatione latina. Henisch G. (ed.) Basileae: Oporinus 1574.
38. **Wackernagel H. G.** Die Matrikel der Universität Basel. Band 2, 1532/33 – 1600. Basel: Verlag der Universitätsbibliothek 1951; 223.